

Tussen de grenzen met Joseph Roth

Tweemaal eerder reden we de geboorteplaats van Joseph Roth langs de hoofdweg naar Kyiv voorbij, ditmaal neem ik de afslag. Twee auto's volgen, de rest rijdt door naar Kyiv.

Roth werd in 1894 in Brody geboren en bracht er de eerste achttien jaar van Zijn leven door. Hier, honderd kilometer ten oosten van Lemberg, lag de oostgrens van het kroonland Galicië-Lodomerië, waar het rijk van de Habsburgers op dat van de Romanovs botste. Aan de overzijde van de grens bij Brody begon het tsarenrijk, dat zich in al zijn griezelige onmetelijkheid uitstreckte tot aan de Zee van Ochotsk.

Brody ligt in de nevel als we er binnenrijden, maar de nevel is niet dicht genoeg om zijn armelijkheid te verbergen. Februari, de gaten in het asfalt staan vol water. Een grijsheid heeft zich aan alles vastgehecht.

Alle wegen van de stad lijken naar de Grote Synagoge te leiden. De sjoel is een ruïne, maar een prachtige ruïne, zoals sommige beroemdheden op het eind van hun leven. De kubusvormige kolos heeft beslist *Ruinenwert*, de voorwaarde die Albert Speer stelde aan zijn bouwwerken in het Derde Rijk. Het dak is grotendeels ingestort, uit de muren steken dunne bomen. Vier brokkelige muren rond een verwoeste heilige arken verwaaide riten.

Op het hoogtepunt van het Joodse leven in Brody maakten Joden tachtig procent van de bevolking uit. Eens, toen Frans Jozef zich in Brody aan het volk vertoonde, verzuchtte hij: 'Nu begrijp ik waarom ik de koning van Jeruzalem word genoemd.' Op zaterdagmorgen ging Roth met zijn klasgenoten naar sjoel, net als tijdens de jaarlijkse eredienst op 18 augustus, de verjaardag van de oude keizer.

In Roths werk komt Brody voor als het archetypische Oost-Joodse sjetl met zijn armelijke bevolking die van wonderen leeft. Roth verdonkeremaande zijn afkomst veelal omdat het achterland van Galicië in het mondaine Westen klonk als Joods, provinciaals en achterlijk, maar hij zou het gaandeweg zijn leven steeds liefdevoller beschrijven, vooral in *Aardbeien* uit 1929. Die onvoltooide roman was afkomstig uit het archief van uitgeverij Kiepenheuer, dat in 1933 in vlammen opging, tot in de jaren zeventig bleek dat er een deel was gered, waaronder een bruin mapje met 'Joseph Roth' erop, met vijftig wondermooie manuscriptpagina's van *Aardbeien* erin.

In mijn geboortestad woonden ongeveer tienduizend mensen. Drieduizend daarvan waren gestoord, zij het niet gevaarlijk. Een zachte waan omhulde hen als een gouden wolk. Ze regelden hun zaken en verdienden geld. Ze trouwden en verwekten kinderen. Ze lazen boeken en kranten. Ze volgden wat erin de wereld gebeurde. Ze praatten met elkaar in alle talen waarmee de zeer gemengde bevolking van onze landstreek zich verstaanbaar maakte.

De grens zelf wordt in Roths werk belichaamd door het illustere personage Kapturak, dat in een handvol van zijn romans voorkomt, meer dan welk ander karakter ook in zijn oeuvre. Kapturak de grensganger, die mensen en contrabande smokkelt over sluipwegen door de bossen en moerassen die alleen de dieren en hij kennen. Kapturak, 'een leeftijdloze man zonder familie, flink en drukbezet en met goede contacten met de autoriteiten; heet het in *Job*. In *Het valse gewicht* wordt hij beschreven als klein en lelijk maar ook sluw en rijk, waar hij in *Radetzkymars* ten tonele verschijnt als een kleine man met een onbenullig gezicht, bij wie de Oostenrijkse officieren in de garnizoensstad aan de grens zich in de schulden steken.

Geruchten fladderen om hem heen, ijlen hem vooruit op zijn kronkelige wegen en volgen de nauwelijks zichtbare sporen die hij achterlaat. Hij woont in de grensherberg. Hij verkeert met de agenten van de Zuid-Amerikaanse stoomvaartmaatschappij en die elk jaar duizenden Russische deserteurs naar een nieuw en onherbergzaam vaderland verschepen. Hij speelt graag en drinkt weinig. Een zekere melancholische minzaamheid is hem niet vreemd.

Op de vraag wat hij komt doen, antwoordt Kapturak kort en met een glimlach: 'Zaken!' Een duistere figuur zonder voornaam maar met het geduld van een spin. Hij wordt rijk van mensen die lijden onder

pogroms of de wreedheid van de wet. Vluchtelingen, deserteurs, zij die de schaduwen van hun documenten zijn geworden, zoals Roth het noemt - Kapturak kent hun wanhoop en de prijs die ze bereid zijn te betalen om aan hun wanhoop te ontsnappen. Voor hem is de wet een koord waar je overheen kunt springen en de grens een koord waar je onderdoor kunt kruipen.

'De grens tussen twee verschillende werelden lokte hem,' zegt tijdgenoot Józef Wittlin over Roth, 'de geheimzinnige mensen aan de grens trokken hem aan: de smokkelaars, de grenswachten - die hele wereld van smokkelwaar en desertie, en wel zo alsof het de grens was tussen leven en dood.'

Roth werd zelf de schaduw van zijn documenten toen hij Duitsland in januari 1933 ontvluchtte om in exil te gaan. Hij en anderen hebben beschreven hoe het leven van de emigrant werd beheerst door paspoorten, visa en verblijfsvergunningen, door zenuwachtige contacten met beampten en consulaten. Je kon er nooit zeker van zijn dat ze je zouden doorlaten, er kon altijd iets schorten aan je papieren waardoor de grens voor jou gesloten bleef. De dagen die nog restten op je verblijfsvergunning voor het land waar je verbleef tikten weg en voor het volgende land bezat je nog niet de juiste stempels; een papieren werkelijkheid had zich over de echte wereld geplaatst en zich er meester van gemaakt.

Bij elke stap die hij zet, vreest de mens in exil bovendien de lange arm van de nazi's - er worden emigranten ontvoerd en vermoord. Soms droomt de vluchteling dat hij weer in Duitsland is, door Klaus Mann de 'Emigranten-Angsttraum' genoemd. Mann beschrijft die droom als volgt: hij loopt door een Duitse straat met een verboden krant onder de arm, hij ziet nergens een prullenbak om de krant te lozen. Omstanders kijken steeds indringender naar hem, hij begint te rennen, te rennen, tot hij met een bonzend hart wakker schrikt uit zijn nachtmerrie.

In Oostende ziet Roth hoe twee agenten een man wegslepen en heeft dan het gevoel dat hij dat zelf is, die naar Duitsland wordt gedeporteerd.

Voor de exilschrijver heeft Europa een afgrond in het midden die Duitsland heet. Hij kan er niet meer in, hij kan er alleen maar omheen. 'Duitsland was de hel,' schrijft Klaus Mann, 'het onbegaanbare gebied, de vervloekte zone.'

Toen Roth in 1937 tijdens een PEN-tournee door Polen Lemberg aandeed, ging de reis met een wijde boog om Duitsland heen via Polen en het Balticum. Zijn reisgenote, schrijfster Irmgard Keun, zag hoe hij zich thuis voelde bij zijn familie en de arme Joden van Lemberg. 'Alleen daar waar hij vandaan kwam, was hij niet in duizend stukjes versplinterd.'

Toen ik hem vroeg waarom hij niet naar Brody ging, werd hij stil en in zichzelf gekeerd. Hij was bang voor het weerzien. Ik geloof dat iets hem er wel heen trok, maar dat de herinneringen die zich daar meester van hem zouden maken, zowel de goede als de slechte, hem te zeer zouden aangrijpen.

(Keiron Pim, *Eindeloze vlucht. Het leven van Joseph Roth*)

In een eettent tegenover Brody's synagoge, waar je staand kip Kyiv en bietensalade uit plastic bakjes kunt eten, zijn de verkoopsters vrolijk en praterig. Op een beeldscherm achter de toonbank knippert een haardvuur. Onder het eten wissel ik berichten uit met de eminente Roth-kenner Els Snick in Gent - of zij me misschien kan vertellen waar in dit stadje Roth geboren werd. Ze stuurt me per omgaande foto's en een straatnaam: Voelytsja Zolota, de Goldgasse, zoals Duitstalige Joden de straat noemden. Een vrouw die salades kwam afhalen voor de lunch wandelt ons ernaartoe, het is niet ver. Met de foto's bij de hand vinden we de huisnummers 18 en zo, met daartussenin de steeg waarachter zich eens het huis bevond van Roths grootouders, waar-zijn moeder waarschijnlijk van hem bevallen is. De steeg komt uit op een lege binnenplaats, waar het geboortehuis heeft gestaan.

In het snoepwinkeltje aan de straatzijde naast de steeg heeft eigenaresse Natalya nog nooit van Joseph Roth gehoord. Ze vindt het goed dat we de volgende keer als we komen een koperen plaatje aan de muur zullen bevestigen met daarop in het Oekraïens, Duits, Jiddisch en Engels de woorden: 'In het verdwenen huis op de binnenplaats achter deze steeg werd in 1894 Joseph Roth geboren, een van de grootste Europese schrijvers van de twintigste eeuw.'

Tommy Wieringa, *Konvooi: reizen naar een land in oorlog*, DBB A'dam, 2024, 159 blz.